

Két szarvasagancs amulett Brigetio polgárvárosából

Miklósity Szőke Mihály

(ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest)

Brigetio polgárvárosának területén levő Komárom-Szőny/Vásártéren 1992 óta feltárás alatt álló épület omladékai közül eddig két szarvasagancsból készült tárgy került elő.¹

A nagyobb tárgy (1. kép) egy úgynevezett szarvasagancsrózsza, amely szarvas (*Cervus elaphus* L.)² elhullajtott³ agancsának legalsó, a koponyával érintkező részéből készült úgy, hogy a medalion részt lefűrészelték az agancsról.⁴ A fűrészelést két irányból végezték, először mintegy harmadáig befűrészelve az agancsot, majd másik irányból teljesen levágva az agancsrózsát (vö. 1. képpel). A tárgyon egy nagy és számos kisebb lyuk látható. A nagyobb lyuk az agancs széléhez közel fűrt, kb. 8-9 mm átmérőjű, a rózsza pereméhez közelebb eső, felső részén erős használati kopásnyommal. A kilenc darab kisebb lyuk közül egy a medalion belső részén található, a többi a szélén. Az agancsrózsza szélén levő lyukak természetes eredetűek is lehetnek.⁵ Véleményem szerint ebben az esetben a természetes lyukakat bővítették ki az agancsrózsza alsó szélén.⁶

A kisebb tárgy (2. kép) a szarvasagancs szárának alsó részéből lefűrészelt körülbelül 10-12 mm vastag korong, amelyet a középső, szivacsos állományánál keresztben átfűrtak.

¹ A nagyobb tárgy leltári száma 995.F14.089.3. Feltehetőleg az épület egyik agyagtégla felmenő falának omladéka alatti rétegből került elő. (Ugyanebben a rétegben egy női portréval díszített üveggemma is előkerült, amely a 2. század második felére keltezhető. Erről BORHY 1996, 12-14. és BORHY 1997.) A kisebb tárgy leltári száma 992.3.007.26. Egy falkiszedés visszatöltéséből került elő.

² MIKLER 1975, 5.; HOTTENTOT - VAN LITH 1990, 189., az ún. vörösszarvas.

³ A szakirodalomban általában megkülönböztetik a természetes elhullajtott és a vadászott szarvasról való agancsot, mégpedig az alapján, hogy az előbbinek a medalion oldalán, a koponyával érintkező részen természetes a törésfelülete, míg az utóbbinak fűrészelt. DESCHLER-ERB 1998, 32., 168.; MIKLER 1997, 5-6.; BÉAL 1983a, 277.; FREY 1991, 190.

⁴ A szarvasagancs leírásához és részeinek terminológiájához lásd: BILLAMBOZ 1979, 95-101. és Fig. 1. Régészeti szempontú ismertetéséhez, mikro- és makromorfológiájához, kémiájához etc. alapvető DESCHLER-ERB 1998, második fejezetének vonatkozó részei, főleg II. 2. 2., II. 3. 2., II. 3. 4. 4., II. 5. 2. részek és Abb. 21. továbbá MACGREGOR 1985, 9-14. Az agancs morfológiájához továbbá: MIKLER 1997, 5-6. és Abb. 2. A szarvashoz még: GRANT 1981.; HOTTENTOT - VAN LITH 1990, 189-190. és Abb. 2.; BÍRÓ 2000, 14.

⁵ MIKLER 1997, 5-6. Ezeket át haladtak az élő agancs bőrének vérellátását biztosító vérerek. Itt szeretném megköszönni Vörös István segítségét, amiért a szarvasagancsra vonatkozó alapinformációkkal ellátott.

⁶ Az agancs megmunkálásához: DESCHLER-ERB 1998, 4. fejezete, MIKLER 1997, 9. A vaskort megelőző felhasználásához: BILLAMBOZ 1977. A növekedésben levő agancs Frey, S. szerint nem használható, és megmunkálás előtt valószínűleg vízbe áztatták, ahol megpuhult, majd száradás után visszanyerte keménységét: FREY 1991, 190. Ezt kísérlettel világosan bemutatja MACGREGOR 1985, 63-65., Fig. 40.

Annak, hogy Magyarországon kevés figyelmet szenteltek ezeknek a szarvasagancsrózsából készített tárgyaknak, nyilvánvalóan az az oka, hogy itt kevés van belőlük.⁷ Ezzel szemben Nyugat-Európában jelentős irodalom foglalkozik e tárgytípussal, elsősorban Franciaországban az 1950-es évek közepétől kezdve Hatt, J.-J. tevékenysége nyomán⁸ és Németországban,⁹ feltehetőleg annak köszönhetően, hogy jelentős leletanyag-közlő katalógusokat készítettek, ahol nem lehetett megkerülni ennek a nagy számban előforduló tárgytípusnak a tárgyalását, továbbá Nagy-Britanniában¹⁰ és Hollandiában.¹¹ Ennek ellenére még nagy számban lehetnek feldolgozatlan tárgyak, ugyanis ha csak átfúrtak de díszítés nélküliek, vagy átfúratlanok, akkor nehéz használati tárgy szerepüket felismerni.¹²

A kutatás egyöntetűen egyetért abban, hogy a szarvasagancsrózsából készített tárgyak amulettként¹³ funkcionáltak apotropaikus jelleggel.¹⁴ A csontanyagú amulettek közül az agancsból készültek a legjelentősebbek.¹⁵ Az is egyöntetű vélemény, hogy ebben az esetben nem a tárgy formája és díszítése az elsődleges, hanem az anyaga az, ami értékét elsősorban adja,¹⁶ azaz az agancs, és a hím szarvas szimbolikus értékei, mint erő-termékenység-megújulás.¹⁷ Tehát semmiképpen sem tekinthetők egyszerű vadásztróféáknak, amit az is jelez, hogy az agancsrózsából készített amuletteket túlnyomó részben elhullajtott agancsokból készítették.¹⁸

A szarvasnak tulajdonított hármas értéksor, az erő-termékenység-megújulás alapján kapcsolat feltételezhető¹⁹ az agancsrózsából készített amulettek és a kelta

⁷ Lásd a mellékelt elterjedési térképet.

⁸ HATT 1955a.; HATT 1955b.; JOFFROY 1955.; LEBEL 1955.; PARUZOT 1955.; ROES 1955.; DEONNA 1956.; FAIDER 1956.; LEBEL 1956.; ROES 1956.; VERTET 1958.; DELARBRE 1959.; THÉVENIN 1959., újabban MARTIN 1971.; BÉAL 1983a.; DOLLÉ 1988, 182-183., Pl. 64. No. 576.; LERAT 1990, 112-113. és különösen BÉAL 1983b.

⁹ DESCHLER-ERB 1991.; DESCHLER-ERB 1998.; MIKLER 1997.

¹⁰ GREEP 1994.; MACGREGOR 1985, 105-110.

¹¹ HOTTENTOT - VAN LITH 1990.

¹² DESCHLER-ERB 1998, 168. Például *Gorsium*ból egy átfúrt darabot közöltek (KOCZTUR 1972, 90., Abb. 47.5., Nr. 307.), ezzel szemben Bökönyi S. négy szarvasagancsrózsát említ, amelyeket agancsmegmunkálás maradványainak tekint: BÖKÖNYI 1984, 96. Az agancsrózsa felhasználását „hulladékhasznosításnak” tekintí BÍRÓ 2000, 30. A szarvasagancs feldarabolásának menetét és az agancsrózsa megmaradását szemléletesen mutatja be MACGREGOR 1985, 68., Fig. 42.11. a-b-c-d.

¹³ Vö. 8-11. jegyzetekkel, továbbá: THEUNE-GROßKOPF 1994, Abb. 2.; CIUGUDEAN 1997, 26.; GREEN 1978, 34-35.

¹⁴ MIKLER 1997, 21.

¹⁵ DESCHLER-ERB 1998, Abb. 247.

¹⁶ PAULI 1975, 126.; DESCHLER-ERB 1998, III. 3. fejezet 85-88., 168. Béal J. C. megfogalmazása szerint „*porte-bonheur*”-ként szerepeltek: BÉAL 1983a, 277.; CIUGUDEAN 1997, 27.

¹⁷ BÉAL 1983a, 277.; CIUGUDEAN 1997, 27-28.; DEONNA 1956, 8.; PETRES 1972, 380. A szarvas szerepéről a kelta állatkultuszban: ROES 1968, 333-338.; GREEN 1993, 182-184.

¹⁸ Vö. 4. jegyzettel, és CIUGUDEAN 1997, 28.

¹⁹ DEONNA 1956, 12-14.; CIUGUDEAN 1997, 28.; PETRES 1972, 381.

szarvasistenség, *Cernunnos*²⁰ tisztelete, illetve hatalma között, bár ez egyértelműen nem bizonyítható. A kelta hitvilágban a római hódítás után is tettenérhető a szarvas jelenléte, például temetkezések esetében mellékletként vagy önálló áldozatként, valamint sírkőábrázolásokon, főleg *venatio cervorum* jelenetekben (vö. a mellékelt térképpel).

A római kori, szarvasagancsrózsából készített amuletteket díszítésük (ábrázolásuk) alapján három fő csoportra lehet osztani:

1. Díszítetlenek, meghagyva a medalion törésfelületének természetes állapotát. (Akárcsak az itt bemutatott darab esetében.)

2. Koncentrikus, esztergált körökkel díszítve.

3. A medalion részén valamilyen jellegzetes, faragott ábrával, ábrázolással díszítve. (Általában fallosz, ritkábban vulva, esetenként emberi arc, szórványosan más ábra.)

Ugyanezt a beosztást alkalmazza Deschler-Erb, S.²¹ és véleményem szerint valóban ezek tekinthetők a három alaptípusnak. Némileg hasonló beosztást mutat be Mikler, H., ahol: 1. díszítetlen, 2. koncentrikus körökkel díszített, 3. falloszábrázolással díszített,²² valamint Hottentot, W. - van Lith, S. M. E., akik négy csoportot alkotottak: 1. falloszdíszítésű, 2. vulvaszerű ábrázolású, 3. koncentrikus, esztergált körökkel díszített, 4. díszítetlen középrészű.²³ Esetükben a második csoport alkalmazását az indokolhatja, hogy vulvaszerű ábrázolások csak az általuk feldolgozott részen, azaz Hollandia területén találhatók. Ugyancsak négyes besorolást alkalmazott Deschler-Erb, E., ahol: 1. díszítetlen, 2. koncentrikus körökkel díszített, 3. fallosszal díszített, 4. egyéb faragással díszített.²⁴ Hét fő típust mutat be Greep, S.,²⁵ azonban ezzel a beosz-

²⁰ *Cernunnos*hoz alapvető Bober, P. P. munkája, amelyben *Cernunnos* ismert ábrázolásait is bemutatja (BOBER 1951, Fig. 1-13.), különösen Fig. 3., amelyen a Gundestrup-i üst úgynevezett „*Cernunnos* plakettje” látható, illetve Fig. 13., *Cernunnos* egyik legfontosabb ábrázolása. Utóbbihoz még: ESPÉRANDIEU 1913, 7., és Nr. 3653., valamint KRÜGER 1939, Abb. 2., és GREEN 1992, 59., további összefüggésekkel és a megelőző szakirodalommal. A Gundestrup-i üsthöz alapvető BERGQUIST-TAYLOR 1987, (Fig. 13., az ún. *Cernunnos* figura). *Cernunnos*ra vonatkozó feliratos emlékek közül az egyik legjelentősebb a CIL XIII. 3026., ahol kelta és római istennevek felsorolásában szerepel *Cernunnos* alakkal. A fentiekén kívül még: ROSS 1968, 135-151.; DEYTS 1992, 35-45.; OLMSTED 1994, 335-337.; GREEN 1989, 86-96. és rövidebben DEONNA 1956, 12.; PERSIGOUT 1990, 62., Cerf címszó, illetve 175-176., *Cernunnos* címszó, GREEN 1992, 59-61., *Cernunnos* címszó, és GREEP 1994, 82-83., legújabban: JUFER-LUGINBÜHL 2001, 12.

²¹ DESCHLER-ERB 1998, 168.

²² MIKLER 1997, Karte 5.

²³ HOTTENTOT - VAN LITH 1990.

²⁴ DESCHLER-ERB 1991, 32.

²⁵ GREEP 1994, 81-82. Fig. 1.

tással szemben kritikát fogalmazott meg Ciugudean, D., mondván, hogy nem alkalmaz altípusokat, illetve variánsokat,²⁶ valamint Deschler-Erb, S., aki szerint nem indokolt a hét típusú beosztás, ugyanis sokuk egymáshoz nagyon hasonló, tulajdonképpen azonos típusúak.²⁷ Greep, S. tipológiai beosztása valóban nagyon következetlennek látszik, bár katalógusa figyelemre méltó.

Díszítésük alapján a negyedik csoportot alkotják a már nem római kori, hanem későbbi, főleg az alemannokhoz, illetve a Meroving korhoz köthető darabok, amelyek esetében szinte kivétel nélkül a medalion mindkét fele lesimított és a jól ismert pont-körökből álló mintákkal díszítettek.²⁸

A kutatás egyetért abban, hogy a szarvasagancsrózsza-amulett készítésének szokása nem római eredetű, esztergált vagy faragott díszítése a római megszállás korától kezdődött római hatásra,²⁹ ugyanis a koncentrikus köröket és a falloszábrázolásokat tipikus római elemként tartják számon.³⁰ Látszólag a kelta és a római hatás kombinációjáról van szó, bár a díszítetlenek is tovább éltek.³¹

A szarvasagancsrózsza-amulettek vizsgálatakor figyelembe kell venni a rajtuk levő lyukak számát, nagyságát és elhelyezkedését, ugyanis ezek száma és helyzete utalhat a használat módjára.³² A lyukak méretét tekintve a nagyok 6-10 milliméter átmérőjűek, míg a kicsik 1-2 milliméteresek. Helyzetüket tekintve a kis lyukak főleg díszítetlen medalionokon találhatók, rendszerint a medalion szélén, számuk körülbelül 5-12. A nagy furatok alapján két fő csoport különíthető el. Az egyik az, ahol egy nagy furat szerepel általában az agancsrózsza közepén vagy szélén, a másik az, ahol négy nagy furat szerepel a medalion szélén. Kisebb számban vagy szórványosan természetesen más variációk is léteznek. A furatok száma és helyzete, valamint a díszítés fajtája között szoros kapcsolat nem állapítható meg, de megjegyzendő, hogy a medalion szélén levő négy nagy lyuk főleg a koncentrikus, esztergált körökkel díszített medalionokon szerepel, míg a középre, vagy szélre helyezett egy nagy lyuk általában a díszítetleneken.

A szarvasagancsrózsza-amulettek díszítései közül a legáltalánosabb a falloszábrázolás,³³ változatos elrendezésben. Leggyakrabban egy jelenik meg semati-

²⁶ CIUGUDEAN 1997, 27.

²⁷ DESCHLER-ERB 1998, 169., 814. jegyzet.

²⁸ Vö. 74. jegyzettel.

²⁹ MIKLER 1997, 21.; GREEP 1994, 86.; DESCHLER-ERB 1998, 170.

³⁰ DESCHLER-ERB 1998, 170.; HOTTENTOT - VAN LITH 1990, 187.

³¹ DESCHLER-ERB 1998, 170.

³² BÉAL 1983a, 278.; MIKLER 1997, 21.

³³ BÉAL 1983a, 278.; MIKLER 1997, 21.

³³ A fallosz jelentőségéhez: GREEP 1994, 83. Az agancsrózsára faragott falloszt termékenységszimbólumként értelmezi BÍRÓ 2000, 62., és gyermeket kívánó nők amulettjének tartja: BÍRÓ 1994, 65. Az agancsrózsát a kora-középkorban nők által viselt termékenységi amulettnek tartja THEUNE-GROBKOPF 1994, 92. Ezzel szemben a jóserencse szimbólumának tartja MACGREGOR 1985, 107.

zált ábrázolásként, laposdomborműként,³⁴ de gyakori a két darabból készített amulett, ahol a külön darabból faragott falloszt a medalionra merőlegesen, az agancsrózsa közepébe fűrt lyukba illesztették.³⁵ Több esetben két falloszt ábrázoltak egymás mellett vagy keresztbe téve, esetleg más ábrával kombinálva, például két keresztbe tett fallosz között bikafej,³⁶ sematizált, kelta jellegű fej kettősfallosszal,³⁷ valamint vulvaszerű ábrázolással.³⁸

Ugyancsak gyakoriak az esztergált koncentrikus körökkel díszített darabok. Noha ezzel a díszítéssel kapcsolatban a kutatás nem kísérelt meg értelmezést, elképzelhető, sőt valószínű, hogy nem egy egyszerű körkörös díszítésről van szó, hanem egy határozott jelentéstartalommal bíró sematizált ábráról, amely szorosan kötődik a szarvas (szarvasagancs) által képviselt jelentéstartalmakhoz. Megjegyzendő, hogy az esztergált darabok díszítései mutatnak némi hasonlóságot egymáshoz, nevezetesen azt, hogy a medalion esztergált középrészének szélén bevésett kör van, majd a középrész felé haladva egy sima, általában domború rész következik és középen ismét egy kicsi, pontszerű esztergált kör.³⁹

A fentiekén kívül szórványosan más ábrák is előfordulnak. Például emberfej-ábrázolás legalább négy esetben. Közülük figyelemre méltó darab került elő az angliai Lothburyból, ahol az agancsrózsa mindkét felére emberarcot faragtak úgy, hogy az agancs szárának egy részét, mintegy nyakként meghagyták.⁴⁰ Előfordul még emberfej két fallosz között,⁴¹ egy *Brigetioból* származó darabon emberfej fémből berakott szemekkel,⁴² az alaplól teljes terjedelmében kiálló női vagy gyermekfej,⁴³ egy-egy esetben fekvő kutya-⁴⁴ és halábrázolás,⁴⁵ legalább egy alkalommal pedig feltehetőleg felirat.⁴⁶

A szarvasagancsrózsa-amulettek használati módjáról a kutatók véleményei megoszlanak. Ennek az az oka, hogy kevés az elsődleges helyzetből előkerült darab, és ott, ahol elsődleges helyzetben maradtak (például temetkezéseknél) sem mindig egyértelmű a használat módja. Azonban nem csak emiatt nehéz az értelmezés, hanem amiatt is, hogy korszaktól, területtől és népességtől függően más-más lehetett ezen

³⁴ Tipikus példája a *savariai* darab. BÍRÓ 1994, Nr. 848.

³⁵ Ez a megoldás Britanniában gyakori, például: GREEP 1994, Fig. 1.6. és Pl. 3.e., Pl. 4.c-d-e.

³⁶ ROES 1956, 57. és Fig. 16.; HOTTENTOT - VAN LITH 1990, 197., Nr. 9 és Abb. 5/9.; DESCHLER-ERB 1991, 32. 192. jegyzet: GREEP 1994, Pl. 3.a.

³⁷ UNZ 1974, 18. és Abb. 2 Nr. 8.; DESCHLER-ERB 1991, 32. 193. jegyzet.

³⁸ GREEP 1994, Pl. 3.a.

³⁹ Például: GREEP 1994, Pl. 2.c-d. és HOTTENTOT - VAN LITH 1990, Abb. 7, 12-13.

⁴⁰ ROSS 1968, 79., Pl. 20. a-b.

⁴¹ UNZ 1974, 18., Abb. 2. Nr. 8.; DESCHLER-ERB 1991, 32. 193. jegyzet.

⁴² GREEP 1994, Pl. 3.d., Kat. Nr. 139.

⁴³ DEYTS 1994, 138. és Pl. 62.3.

⁴⁴ DESCHLER-ERB 1991, 32. 191. jegyzet és VERTET 1958, 241. Nr. 1. és Fig. 71.

⁴⁵ DESCHLER-ERB 1991, 32. 194. jegyzet és RUPRECHTSBERGER 1982, Abb. 123, 178.

⁴⁶ EGGER 1961, 188. és Abb. 102. No. 107. Vö. 63. j.

amulettek viselési/használati módja és jelentéstartalma. Az alábbiakban felsoroljuk a használat módjáról eddig kialakított elképzeléseket, amelyek vagy csak ötletszerűek, vagy ritkábban, bizonyos mértékig igazolhatók.

Az egyik első elképzelést Hatt, J.-J. fogalmazta meg e tárgycsoport kutatását jelentősen előmozdító cikkében,⁴⁷ ahol temetési mellékletként értékelte ezeket a darabokat a *Lignoni testamentum* egy sora alapján.⁴⁸ Elképzelését korán erős kritikák érték, amelyek az azóta született eredmények ismeretében helytállónak látszanak.⁴⁹ Lebel, P. a Szajna-forrásnál talált úgynevezett zárándokszobrokkal hozta az agancsrózsákat összefüggésbe és szalagra fűzve, viselet részeként interpretálta azokat.⁵⁰ Elképzelésének kialakulásához hozzájárult, hogy az általa idézett két medaliont a Szajna forrásánál levő szentély romjai között találták, hasonlóan az említett szobrokhoz, továbbá mindkét medalionon négy lyuk van, amely alapján rekonstruálható a szobrokon ábrázolt viselet.⁵¹ Elképzelésével kapcsolatban óvatosságra int Béal, J. C.⁵² Érdekes, hogy a szalagra fűzött amulett elképzelés a medalion szélén egy lyukkal ellátott medalionokra vonatkoztatva Deschler-Erb, S.-nél is megjelenik, mint esetleges viselési mód.⁵³

A további elképzeléseket az adta, hogy néhány esetben megmaradt az agancsrózsák furataiban a felfüggesztésükre szolgáló bronzlánc⁵⁴ illetve általában a négy furrattal rendelkezők esetében a szegecsek. A furat nélküli darabok viselését Béal, J. C. bőrzacskóban képzei.⁵⁵ A több apró vagy nagy lyukkal rendelkezőket általában textilre vagy bőrszalagra varrva rekonstruálják.⁵⁶ A szegeccsel rendelkezőkre (vagy feltételezetten rendelkezőkre) több elképzelés is született, például védő-óvó jelentőségű tárgyra szegelve,⁵⁷ fára vagy bőrre szegelve,⁵⁸ kocsira erősítve,⁵⁹ épületre vagy ajtóra szegve,⁶⁰ a lyukakban megmaradt szegecsek és a hátoldalon megmaradt gipsz alapján pedig falra szegve.⁶¹ A lyukban megmaradt vaspecék alapján egy darabot vasgyűrűre erősítve értelmeztek.⁶² Itáliában talált darabokra vonatkozólag felmerült az avatási

⁴⁷ HATT 1955a.

⁴⁸ HATT 1955a, 58. „*volo autem.....mecum cremari.....et omnes stellas ex cornibus alcinis.*” CIL XIII. 5708. A *Lignoni testamentum* részletes tárgyalása: HATT 1986, 65-84.

⁴⁹ DELARBRE 1959, 44.; BÉAL 1983a, 277-278.; CIUGUDEAN 1997, 28.; DESCLER-ERB 1998, 170.

⁵⁰ LEBEL 1955, és Fig. 17-18.

⁵¹ LEBEL 1955, 60. és Fig. 16.

⁵² BÉAL 1983a, 278.

⁵³ DESCHLER-ERB 1998, 170.

⁵⁴ Például a *savariai* darab esetében. BÍRÓ 1994, Nr. 848. és GREEP 1994, 84-85.

⁵⁵ BÉAL 1983a, 277-278., idézi CIUGUDEAN 1997, 28. 111. jegyzet.

⁵⁶ MIKLER 1997, 21.; DESCHLER-ERB 1998, 170.

⁵⁷ MIKLER 1997, 21.

⁵⁸ GREEP 1994, 85.

⁵⁹ BÉAL 1983a, 277-278., és sírlelet alapján HAFFNER 1977, 69., Pl. 80., Nr. 12. és Pl. 126., Nr. 3. A 314. sír a Kr. e. 1. sz. végére és az Kr. u. 1. sz. elejére keltezve.

⁶⁰ BÉAL 1983a, 278.

⁶¹ HOTTENTOT - VAN LITH 1990, 170., 188. és Abb. 1., idézi MIKLER 1997, 21.

⁶² DESCHLER-ERB 1998, 170., Nr. 3963.

ajándék elképzelés is.⁶³ Középen átfúrt darabokat, nyilván az alaki hasonlóság miatt, orsógombként értelmeztek.⁶⁴ A medalion szélére fúrt egy nagy lyukkal rendelkezőket a lyuk peremén többnyire megfigyelhető kopás miatt bőrszík részeként értelmezik.⁶⁵ Ennél a pontnál a kutatás kétirányú elképzelést képvisel, nevezetesen azt, hogy ember (derékszík) vagy állat (például ló, lóferszerelés) hordta-e ezeket az amuletteket. A francia és az angol nyelvű kutatás inkább az ember általi használatot,⁶⁶ míg a német nyelvű (főleg svájci) inkább a lószerszámdísz⁶⁷ elképzelést részesíti előnyben.⁶⁸ Mikler, H. szerint a koncentrikus körökkel díszített darabok motívuma megvan Kr. u. 1. századi *cingulumok* veretein is.⁶⁹ A lószerszámdísz elképzeléshez a fémveretekkel elkészített lószerszám-rekonstrukciók szolgáltatnak előképet.⁷⁰

Pontosabb információkat szolgáltatnak a sírleletek. A római korból nagyon kevés a sírlelet,⁷¹ és azok is rendszerint hamvasztásos temetkezések.⁷² Ezek a darabok általában telepekről kerülnek elő. A La Tène-⁷³ és a népvándorláskori⁷⁴ darabokkal azonban más a helyzet, ugyanis főleg sírokból ismert ez a tárgytípus. Ezek alapján egyfelől

⁶³ EGGER 1961, 188., Whatmough, J. értelmezése alapján.

⁶⁴ Például KOCZTUR 1972, 90., Abb. 47.5., Nr. 307. Véleményét megkérdőjelezi GREEP 1994, 86. Elképzelhető, hogy eredetileg két darabból álló, falloszdíszítésű amuletről van szó (vö. 35. jegyzettel).

⁶⁵ Például DESCHLER-ERB 1998, 170.

⁶⁶ Ennek némileg ellentmondanak BISHOP 1987 és 1988 cikkei.

⁶⁷ VAN ENDERT 1987, 62. és Taf. 44.11.; HOTTENTOT - VAN LITH 1990, 188.; DESCHLER-ERB 1991, 32.

⁶⁸ Ugyanezt észrevételezte DESCHLER-ERB 1998, 170. Szerinte mindkettő elképzelhető.

⁶⁹ MIKLER 1997, 21. A *cingulumon* levő csüngőkhöz lásd SAGLIO 1887, 1174-1182 *cingulum* címszavát, főleg 1180 és Fig. 1498-1499-1500.

⁷⁰ Például DESCHLER-ERB 1991, 30.-. Abb. 18. és Abb. 19., valamint JENKINS 1985, Fig. 1-2., 7-9., 15-17., továbbá BISHOP 1987 és 1988.

⁷¹ HATT 1955, besançoni sír, vö. 47-48. jegyzetekkel, és DESCHLER-ERB 1998, 170. Újabban Londonból került elő egy darab temetőből, de sajnos nem sírből. MACKINDER 2000, 51.

⁷² MACKINDER 2000, 51.

⁷³ Elsősorban HODSON 1968, 42., Pl. 1., Tomb 6., Nr. 678 és 43, Pl. 9., Tomb 12., Nr. 729. Mindkét darab női sírből származik, helyük a jobb alkar és a medence között volt, együtt más, csüngőnek meghatározható tárgyakkal. Mindkét temetkezés a temető legkorábbi fázisából származott. (Wiedmer kronológiája szerint 1a és 1a/1b, i. m. Fig. 5.) PENNINGER 1972, 87., Grab 51., 88 Nr. 8. és Taf. 57/A Nr. 8.; PAULI 1975, Abb. 7. Nr. 17., Abb. 8. Nr. 11., Abb. 9. Nr. 10., Abb. 16. Nr. 18., Abb. 5. Nr. 4. Figyelemre méltó Észak-Itáliából FOGELIN 1960, 396-397. Nr. 1242. és Tav. CXXXIII. hamvasztásos (feltehetőleg női) sírja, amely a Kr. e. 5. sz.-ra keltezhető, amikor már lehet számolni a kezdeti gall hatással (i. m. 395.). Az itáliai darabokhoz még PLATZ-HOSTER 1995, 104.-; BERTACCHI 1991, Nr. 25. és EGGER 1961, 188. utalása Wathmough, J. művére.

⁷⁴ Fontos mű KOCH 1977, 81-82., a Kr. u. 6. század második feléből hét női és három lánysírből (40, 68, 128, 132, 209, 258, 286, 300, 410, 529-es számú sírok). Egyértelműen amulettípusnak tartja, amelyek megvannak alaman, frank, burgund és bajor sírokból is. Az alaman temetkezésekhez alapvető ZENETTI 1942, Abb. 2-11.; SCHNURBEIN 1987, 145., 198. sír, Taf. 43/G, Nr. 5.; FUCHS 1997, 70., 51. kép. A meroving koriakhoz DELARBRE 1959, 43., Fig. 17., a 13-as számú női sírből az Kr. u. 6. század végéről és a 7. század elejéről és JOFFROY 1974, 65.-, öt darab női és gyereksírokból (3, 14, 189, 236, 354-es számú sírok.), valamint LAFOND 1958, 142., és Fig. 43.; FAIDER-FEYTMANS 1956 és SALIN 1959. A karoling korhoz: ROES 1955.

megállapítható, hogy a kelta korban a természetes törésfelületű, pereménél egy nagy lyukkal átfúrt darabok voltak általánosak, míg a népvándorlás korban a pontkörös díszítés volt jellemző, másfelől mindkét esetben csak női és gyermeksírokban voltak megtalálhatók, rendszerint a test mellett. A langobard női viselet esetében agancsból faragott tarsolydíszítő korongokkal számol a kutatás.⁷⁵ A népvándorlás kori és koraközépkori női viselet esetében nem zárható ki övfelszerelés részeként értelmezni ezeket a tárgyakat.⁷⁶

A római kori szarvasagancsrózsából készített amulettek elterjedésére vonatkozólag alapvető a Mikler, H. által közölt térkép,⁷⁷ amely alapján kiderül, hogy főleg a Rajna mentén, valamint Közép-Kelet-Franciaországban gyakoriak ezek a tárgyak, ritkábban pedig a Duna mentén és Nagy-Britanniában fordulnak elő, mégpedig abban a megoszlásban, hogy koncentrikus körökkel díszítve főleg a galliai területeken, díszítés nélkül a galliai és Rajna menti területeken, falloszábrázolással pedig a Rajna mentén és Britanniában. Hiányoznak Hispániából, Dél-Itáliából, Görögországból, Észak-Afrikából. Béal, J. C. szerint ez a vörösszarvas római kori elterjedésének határa.⁷⁸ Véleményét igazolni látszik a MacGregor, A. által közölt elterjedési térkép.⁷⁹ Feltűnő, hogy falloszábrázolású darabok túlnyomórészt ott kerülnek elő, ahol katonaság állomásozott,⁸⁰ főleg Britanniában és a Rajna-Duna mentén,⁸¹ bár az egyéb díszítésű vagy díszítetlen darabokat is figyelembe véve nem látszik nagy különbség a katonai és a civil területek között.⁸²

Ebben a vonatkozásban érdemes szót ejteni az ide vonatkozó nyugat-európai szakirodalomban alig idézett tárgycsoportról, amely szintén szarvasagancsrózsából készült és a római kori barbár területeken terjedt el, főleg a Przeworsk és a Cherniakhovo kultúrák temetőiben, a Kárpátok külső ívén és lengyel területen,⁸³ valamint Moldáviában.⁸⁴ A tárgy maga úgy készült, hogy az agancsrózsa teljes belső (medalion) részét eltávolították, és csak a külső gyűrű (rózsa) része maradt meg, amelynek belső oldalát lecsiszolták. Funkciójuk a sírleletek alapján rekonstruálható,

⁷⁵ BÓNA 1974, 36. és BÓNA 1993, 144-145.

⁷⁶ THEUNE-GROBKOPF 1994, 91-92., Abb. 11.

⁷⁷ MIKLER 1997, 167-168., Karte 5., összesen 75 római kori lelőhely felsorolásával. A franciaországi darabok elterjedésére BÉAL 1983a, 280-281., összesen 28 lelőhelyről minimum 38 darabot sorol fel. Hollandiai területről 22 darabot ismertet HOTTENTOT - VAN LITH 1990, 194-206. Franciaországra és Nagy-Britanniára nézve fontos GREEP 1994, Fig. 2-3. Katalógusában összesen 198 darabot sorol fel a Római Birodalom területéről. Az elterjedéshez még: MACGREGOR 1985, 107.

⁷⁸ BÉAL 1983a, 279.

⁷⁹ MACGREGOR 1985, Fig. 27.b.

⁸⁰ MIKLER 1997, 21. Részletesen felsorolja a példákat lelőhellyel és az ott állomásozott lovasegység nevével.

⁸¹ DESCHLER-ERB 1998, 170.

⁸² GREEN 1978, 35. és GREEP 1994, 87.

⁸³ ROGATKO 1994, 345-346. és 351. Fig. 4-5.

⁸⁴ DIACONU 1975, Fig. 1-2.

amelyek szerint részint karkötők,⁸⁵ részint övcsüngők vagy ruhára varrt, valamint nyakba akasztott díszek voltak.⁸⁶ E tárgycsoport meglelte a kora népvándorlás korig igazolható.⁸⁷

A szarvasagancsrózsa-amulettek kronológiájára vonatkozólag a fentiek alapján elmondható, hogy a La Tène I-től⁸⁸ a Karolingok⁸⁹ koráig megvoltak.⁹⁰ Széleskörű elterjedésük a római korra tehető,⁹¹ főleg az 1-2. századra, amikor változatos faragásokkal díszítettek. A díszítetlen agancsrózsa-függők a 2. századtól látszólag ritkábban jelennek meg. Ebben Deschler-Erb, S. a kelta hatás csökkenését vélelmezi a római seregben.⁹² Végső eltűnésüket a 7-8. századra teszik.⁹³

Az itt bemutatott *brigetioi* szarvasagancsrózsa-amulett legközelebbi párhuzama Mainz-ból való,⁹⁴ szintén díszítetlen, a szélénél egy nagy lyukkal, az alatt pedig egy kis furattal. További jó párhuzamnak tekinthető még egy-egy darab *Augusta Raurica*-ból⁹⁵ illetve Menouxból,⁹⁶ valamint az egyik *carnuntumi* darab.⁹⁷

A *Brigetioban* talált kis szarvasagancs korong (2. kép) értelmezésére vonatkozólag a megoldást egy La Tène kori négyes sír egyik temetkezése adhatja, ahol az elhunyt nő mellkasán volt egy ugyanilyen, agancsból készült korong több fibula, ékszer és amulett között.⁹⁸ Nem kizárt, hogy egy fibulapár láncára volt fűzve.⁹⁹ Ezenkívül még egy ugyanilyen átfűrt agancs-korong került elő Franciaországban egy kelta ház anyagában, egy díszítetlen szarvasagancsrózsával együtt.¹⁰⁰ A fenti sírlelet alapján a *brigetioi* darabról is feltételezhető az amulettjelleg.

⁸⁵ DIACONU 1975. Moldáviai sírleletek alapján egyértelműen karkötőket lát ezekben a tárgyakban.

⁸⁶ ROGATKO 1994, 346., sírleletekkel alátámasztva. Felvetése szerint csak a nagyobb méretűek voltak karkötők, a kisebbek inkább öv- és nyakcsüngők. Az amulettek között tárgyalja THEUNE-GROBKOPF 1994, Abb. 2.b., akárcsak MACGREGOR 1985, Fig. 61. j-k.

⁸⁷ BLOȘIU 1975, 246. és 9. kép, a lejtani temetőből, és Csehországból az Elba partjáról: RYBOVÁ 1979, a Kr. u. 5. századig datálva a négy darab a 626, 770, 1181 és 1373-as számú sírokból.

⁸⁸ JOFFROY 1974.; HODSON 1968.; DESCHLER-ERB 1998, 169.

⁸⁹ ROES 1955, 249.

⁹⁰ BÉAL 1983a, 279.

⁹¹ GREPP 1994, 86.

⁹² DESCHLER-ERB 1998, 170.

⁹³ DESCHLER-ERB 1998, 169.; MACGREGOR 1985, 107.

⁹⁴ MIKLER 1997, 123. és Taf. 9. Nr. 6.

⁹⁵ DESCHLER-ERB 1998, Taf. 37. Nr. 3965.

⁹⁶ THEVENIN 1959, Fig. 66., az alsó darab.

⁹⁷ GRÜNEWALD 1981, Taf. 16.9.

⁹⁸ MOOSLEITNER 1974, 42. és 44. Nr. 11., valamint Taf. 146. Nr. 11. és Taf. 195., valamint Abb. 2. Említi továbbá PAULI 1975, Abb. 5., Nr. 4.

⁹⁹ Vö. MOOSLEITNER 1974, Abb. 2-vel.

¹⁰⁰ MOOSLEITNER 1974, 42. és 44. Nr. 11., valamint Taf. 146. Nr. 11. és Taf. 195., valamint Abb. 2. Említi továbbá PAULI 1975, Abb. 5., Nr. 4.

⁹⁹ Vö. MOOSLEITNER 1974, Abb. 2-vel.

¹⁰⁰ JOLY 1994, 43., a Kr. e. 1. sz. és a Kr. u. 1. sz. közé datálva.

Arra a kérdésre, hogy az itt bemutatott amulettek készítése helye lehetett-e *Brigetioban*, nem lehet egyértelmű választ adni.¹⁰¹ *Pannoniából* eddig csak *Intercisából* tettek közzé csontfaragó műhelyt,¹⁰² ahol egyebek mellett szarvasagancs töveket is találtak.¹⁰³ *Camponából* a *Via Praetoria* környékéről 1995-ben került elő jelentős mennyiségű fűrészelt szarvasagancsdarab, utalva a szarvasagancs feldolgozásra, közöttük szarvasagancstő is, feltehetőleg későrómai összefüggésből.¹⁰⁴ *Aquincumból* ugyancsak publikáltak szarvasagancsból készült tárgyakat.¹⁰⁵ (Moldáviából jelentős csontfeldolgozó műhelyt tártak fel, anyagában ugyancsak megtalálható volt az agancstő a rózsával.¹⁰⁶) Csontfaragó műhely feltételezése indokolt *Brigetioban*¹⁰⁷ az innét előkerült nagyszámú csontfaragvány alapján,¹⁰⁸ noha sem műhelyelet, sem szarvasagancs megmunkálásának közvetlen nyoma még nem került elő. Ennek ellenére a helyben készítés lehetősége nyilvánvalóan feltételezhető.

A fent elmondottak alapján az itt bemutatott két tárgy, benszülött hagyományú római kori, feltehetőleg nők által használt amulettként határozható meg, amelyeket felfüggesztve viseltek. Datálásuk csak hozzávetőlegesen lehetséges a Kr. u. 2. századra, esetleg a 3. sz. elejére (vö. 1. jegyzettel).

¹⁰¹ Greep, S. szerint eddig még sehol sem került elő agancsrózsa-függő egyetlen félkész terméke sem. GREEP 1994, 81. Ez Augst esetében is így van: DESCHLER-ERB 1998, 169.

¹⁰² SALAMON 1976a.; SALAMON 1976b.

¹⁰³ SALAMON 1976a, 3. kép 12-13.

¹⁰⁴ Kocsis László szíves közlése. Ltsz.: MNM 98.8.141. - 98.8.200. (RégFüz Series I., Nr. 49 (1997) 43-44.)

¹⁰⁵ SZILÁGYI 1950.

¹⁰⁶ PALADE 1966, Fig. 1. és Fig. 5.

¹⁰⁷ SALAMON 1976a, 23. jegyzet.; SALAMON 1976b, 23. jegyzet.

¹⁰⁸ BÍRÓ 1987.; BÍRÓ 1997.

Térképmelléklek

I.

Pannoniai szarvasagancsrózsa amulettek:

AQVINCVM:	1 db	GREEP 1994, 93., Nr. 103.
Bezenye:	1 db	Bezenyei langobard temető 73. sírja. Lásd Bóna I. megjelenés előtt álló publikációját: Arrabona 39 (2001).
BRIGETIO:	2+1db	GREEP 1994, 84-85., Pl. III.d., Nr. 139.
CARNVNTVM:	2 db	GREEP 1994, 90., Nr. 2-3.; GRÜNEWALD 1981, 23., Taf. 16, 9-10.; MIKLER 1997, 168., Nr. 71., Karte 5.
GORSIVM:	1 db	GREEP 1994, 86, 93., Nr. 104.; MIKLER 1997, 168., Nr. 73., Karte 5.; KOCZTUR 1972, Abb. 47, 5.
Hegykő:	1 db	BÓNA 1998, Taf. 2., Nr. 6., Grab 72., Taf. 4.
SAVARIA:	1 db	BÍRÓ 1994, 65, 119., Taf. 84., Nr. 848.; MIKLER 1997. (Származási hely feltehetőleg Szombat- hely. Bitnitz Lajos ajándéka. Ltsz.: MNM 132.1872.VIII.3.)
Velem-Szentvid:	2 db	1. db.: MISKE 1907, 3., V. t. 11. 2. db.: Ltsz.: SMÖ. 54.552.35. (A 2. darab esetleg nem amulett, hanem eszköz?)

12 db

Késő La Tène kori:

Római kori:

Langobard:

Velem-Szentvid

AQVINCVM, BRIGETIO, CARNVNTVM,

GORSIVM, SAVARIA

Bezenye, Hegykő

II.

Gímszarvascsont temetkezési mellékletként:

1. Mátraszőlős	1 esetben	VÖRÖS 1994, 96.
2. Novajidrány	1 esetben	VÖRÖS 1994, 92.

Kelta áldozati helyeken: gímszarvas agancs:

3. Pákozd	1 esetben	VÖRÖS 1994, 93.; PETRES 1972, 381.; VÖRÖS 1986, 38.
4. Pilismarót	4 esetben	VÖRÖS 1994, 93.; VÖRÖS 1986, 38.

gímszarvas csontváz:

5. Szakály	1 esetben	VÖRÖS 1986.; GABLER 1986, 66-68.; VÖRÖS 1986, 139.

Szarvasábrázolás sírköveken: *venatio cervorum* jelenetben:

6. Hegykő	1 db	GABLER 1969, 45., Nr. 41.; RIU 1., Nr. 221.
7. Savaria	1 db	ERDÉLYI 1950, 77.; RIU 1., Nr. 89.
8. Tatabánya	1 db	BARKÓCZI 1944, X. 3. t.; ERDÉLYI 1974, 95.
9. Zalabaksa	1 db	RIU 2. Nr. 285.

áldozati jelenetben:

10. Ajka	1 db	DARNAY-DORNYAI 1944-45, 169.; RIU 2., Nr. 367.; SZABÓ 1971, 67., 73. kép.
11. Szőny	1 db	BARKÓCZI 1944, LIII. 1. t.

erdei jelenetben:

12. Dunakömlőd	1 db	ERDÉLYI 1974, Nr. 154.

Rövidítések

AJA	American Journal of Archaeology
BAR	British Archaeological Reports
RAE	Revue Archéologique de L'Est et du Centre-Est
RIU	Die Römischen Inschriften Ungarns
RLÖ	Der Römische Limes in Österreich

Irodalom

BARKÓCZI 1944

Barkóczi, L.: Brigetio (táblák). DissPann. Series II. Nr. 22. Bp. 1944.

BÉAL 1983a

Béal, J. C.: Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la Civilisation Gallo-romaine de Lyon. Centre d'Études Romaines et Gallo-romaines de L'Université Jean Moulin Lyon III. Nouvelle série No. 1. Lyon 1983.

BÉAL 1983b

Béal, J. C.: Médailles, anneaux et fusadoles gallo-romains en bois de cerf à Clermont Ferrand. Bulletin Hist. et Scient. de L'Auvergne 12 (1983) 370-386.

BERGQUIST - TAYLOR 1987

Bergquist, A. - Taylor, T.: The Origin of the Gundestrup Cauldron. Antiquity 61/231 (1987) 10-24.

BERTACCHI 1991

Bertacchi, L.: Aquileia romana. Vita publica e privata. Aquileia 1991.

BILLAMBOZ 1977

Billamboz, A.: L'industrie en bois de cerf en Franche-Comté au Néolithique et au début de L'Âge du Bronze. Gallia Préhistoire 1977 91-176.

BILLAMBOZ 1979

Billamboz, A.: Les vestiges en bois de cervidés dans les gisements de l'époque holocène: essai d'identification de la ramure et de ses différentes composantes pour l'étude technologique et l'interprétation paléothnographique. In.: L'industrie en os et bois de cervidé durant le néolithique et l'âge des métaux. (ed.: Camps-Faber, H.) Paris 1979.

BÍRÓ 1987a

Bíró, M.: Bone-carvings from Brigetio in the Collection of Hungarian National Museum. ActaArchHung 39 (1987) 151-192.

BÍRÓ 1987b

Bíró, M.: Gorsium bone carvings. Alba Regia 23 (1987) 25-65.

BÍRÓ 1994

Bíró, M.: The Bone Objects of the Roman Collection. Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Series Archaeologica 2. Bp. 1994.

BÍRÓ 1997

Bíró, M.: Adalékok Brigetio csontiparához. KEMMK 5 (1992) Tata 1997, 175-187.

BÍRÓ 2000

Bíró, M. T.: Pannóniai csontművészet. MŰSZEION sor. Bp. 2000.

BISHOP 1987

Bishop, M. C.: The evolution of certain features. In.: Roman Military Equipment. The accoutrements of war. Proceedings of the Third Roman Military Equipment Research Seminar (Hrsg.: Dawson, M.) BAR International Series 336 (1987) 109-139.

BISHOP 1988

Bishop, M. C.: Cavalry equipment of the Roman army in the first century A. D. In.: Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference. (Hrsg.: Coulston, J. C.) BAR International Series 394 (1988) 67-195.

BLOȘIU 1975

Bloșiu, C.: Necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Lețcani (jud. Iași). *Archaeologia Moldovei* 8 (1975) 203-280

BOBER 1951

Bober, P. P.: Cernunnos; Origin and Transformation of a Celtic Divinity. *AJA* 55 (1951) 13-51.

BÓNA 1974

Bóna I.: A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Bp. 1974.

BÓNA 1998

Bóna, I.: Das langobardenzeitliche Gräberfeld von Hegykő, Komitat Győr-Sopron. In.: Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Paleolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi (Eds.: Anreiter, P. et alii) Bp. 1998, 109-120.

BÓNA et alii 1993

Bóna I. - Cseh J. - Nagy M. - Tomka P. - Tóth Á.: Hunok - Gepidák - Langobardok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. (Szeged 1993.)

BORHY 1996

Borhy, L.: Női portréval díszített üveggemma. In.: Válogatás a Szőny-vásártéri ásatás leleteiből 1992-1995. (eds.: Borhy, L. - Számadó, E.) Komárom 1996, 12-14.

BORHY 1997

Borhy, L.: Glasgemme mit antoninischen Frauenporträt aus Brigetio (Komárom/Szőny, Ungarn). *Archäologischer Anzeiger* 1997, 97-100.

BÖKÖNYI 1984

Bökönyi, S.: Animal Husbandry and Hunting in Tăc-Gorsium. The Vertebrate Fauna of a Roman Town in Pannonia. *StudArch* 8 (1984)

CIUGUDEAN 1997

Ciugudean, D.: Obiectele din os, corn și fildeș de la Apulum. *Muzeul Național al Unirii Alba Iulia Bibliotheca Musei Apulensis* 5 (1997) 26-28.

DARNAY-DORNYAY 1944-45

Darnay-Dornay, B.: Dexter és Iulia Prisca sírköve a Balatoni Múzeumban. *ArchÉrt* 5-6 (1944-45) 169-171.

DELARBRE 1959

Delarbre: Médaille en corne de cerf du cimetière mérovingien d'Audincourt (Doubs). *RAE* 10 (1959) 42-44.

DEONNA 1956

Deonna, W.: Talismans en bois de Cerfs. *Ogam* 8 (1956) 3-14.

DESCHLER-ERB 1991

Deschler-Erb, E.: Römische Militaria des 1. Jahrhunderts aus Kaiseraugst. Zur Frage des frühen Kastells. In.: Deschler-Erb, E. - Peter, M. - Deschler-Erb, S.: Das frühkaiserzeitliche Militärlager in der Kaiseraugster Unterstadt. *Forschungen in Augst* 12 (Augst 1991) 9-81.

- DESCHLER-ERB 1998
Deschler-Erb, S.: Römische Beinartefakte aus Augusta Raurica. Rohmaterial, Technologie, Typologie und Chronologie. *Forschungen in Augst* 27/ 1-2. Augst 1998.
- DEYTS 1992
Deyts, S.: *Images des dieux de la Gaule*. Collection des Hesperides. Paris 1992.
- DEYTS 1994
Deyts, S., *Un Peuple de Pelerins. Offrandes de Pierre et de Bronze des Sources de la Seine*. RAE Treizieme Supplement. Dijon 1994.
- DIACONU 1975
Diaconu, Gh.: O brătară din corn de cerb de la Pietroasele-Buzău. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Archeologie* 26/3 (1975) 411-414.
- DOLLÉ 1988
Dollé, Ch.: L'os et son usage. In.: (ed.): *Mediolanum, une bourgade gallo-romaine*. 20 ans de recherches archéologiques. (ed.: Roussel, L.) Dijon 1988, 182-188.
- EGGER 1961
Egger, R.: Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1958 bis 1961. *Magdalensberg-Grabungsberichte* 9-10 (1961), Die Inschriften, 178-192, Abb. 102., No. 107.
- ERDÉLYI 1950
Erdélyi, G.: Pannóniai római sírtáblák mitológiai jelenetekkel. *ArchÉrt* 77 (1950) 72-84.
- ERDÉLYI 1974
Erdélyi, G.: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. *Apolló Könyvtár* 5. Bp. 1974.
- ESPÉRANDIEU 1913
Espérandieu, É.: *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine* 5. Paris 1913.
- FAIDER-FEYTMANS 1956
Faider-Feytmans, G.: Talismans en bois de cerf trouvés dans les tombes mérovingiennes. *RAE* 2b (1956) 138-140.
- FOGOLARI 1960
Fogolari, G.: La Cultura Atestina. In.: Gnudi, C.: *La Mostra dell'Etruria Padana e della Città di Spina I*. Catalogo. Bologna 1960, 393-395, Kat. 1242. Tav. CXXXIII.
- FREY 1991
Frey, S.: Bad Wimpfen 1. Osteologische Untersuchungen an Schacht- und Siedlungsarfällen aus dem römischen Vicus von Bad Wimpfen. *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 39 (Stuttgart 1991).
- FUCHS 1997
Fuchs, K. (Red.): *Die Alamannen*. Ausstellungskatalog. Stuttgart 1997.
- GABLER 1969
Gabler, D.: Scarbantia és környékének római kőplasztikai emlékei. *Arrabona* 11 (1969) 5-57.
- GABLER et alii 1982
Gabler, D. - Patek, E. - Vörös, I.: *Studies in the Iron Age of Hungary*. BAR International Series 144 (1982).
- GABLER 1982
Gabler, D.: Aspects of the development of Late Iron Age settlements in Transdanubia into the Roman period (evidence based upon the excavations at Szakály in Southern Hungary). In.: *GABLER et alii* 1982, 57-128.

GRANT 1981

Grant, A.: The significance of deer remains at occupation sites of the Iron Age to Anglo-Saxon period. In.: *The Environment of Man: The Iron Age to Anglo-Saxon Period* (eds. Jones, M. - Dimbleby). BAR British Series 87 (1981) 205-214.

GREEN 1976

Green, M.: *The Religions of Civilian Roman Britain*. BAR British Series 24 (1976).

GREEN 1978

Green, M. J.: *A Corpus of Small Cult-Objects from the Military Areas of Roman Britain*. BAR British Series 52 (1978).

GREEN 1989

Green, M.: *Symbol and Image in Celtic Religious Art*. London - New-York 1989.

GREEN 1992

Green, M.: *Dictionary of Celtic Myth and Legend*. London 1992.

GREEN 1993

Green, M. J.: *The Gods of the Celts*. Dover 1993.

GREEP 1994

Greep, S.: Antler Roundel Pendants from Britain and the North-Western Roman Provinces. *Britannia* 25 (1994) 79-98.

GRÜNEWALD 1981

Grünewald, M.: *Die Kleinfunde des Legionslagers von Carnuntum*. RLÖ 31. Wien 1981.

HAFFNER 1977

Haffner, A.: *Das Keltisch-römischen Gräberfeld von Wederath-Belginum, Ière partie: gräber 1-427., ausgegraben 1954-1955*. Rheinisches Landesmuseum Trier, Trier Grabungen und Forschungen 6/1. Mainz 1977.

HATT 1951

Hatt, J.-J.: *La tombe gallo-romaine*. Paris N 1951¹, 1986⁶.

HATT 1955a

Hatt, J.-J.: „Et omnes stellas ex cornibus alcinis”. Talismans gallo-romains en bois de cerf ou d'élan trouvés dans les tombes. *RAE* 6 (1955) 55-59.

HATT 1955b

Hatt, J.-J.: Nouvelles contributions à l'étude des médaillons et pendentifs en corne de cerf. *RAE* 6 (1955) 254.

HODSON 1968

Hodson, F. R.: *The La Tène cemetery at Münsingen-Rain; catalogue and relative chronology*. *Acta Bernensia* 5 (1968).

HOTTENTOT - VAN LITH 1990

Hottentot, W. - van Lith, S. M. E.: Römische Amulette aus Hirschhorn in den Niederlanden. *Helinium* 30/2 (1990) 186-207.

JENKINS 1985

Jenkins, I.: A Group of Silvered Horse-Trappings from Xanten (Castrum Vetera). *Britannia* 16 (1985) 141-164.

JOFFROY 1955

Joffroy, R.: Médaillons du Musée de Châtillon-sur-Seine. *RAE* 6 (1955) 64-66.

JOFFROY 1974

Joffroy, R.: *Le cimetière de Lavoye (Meuse). Nécropole mérovingienne*. Paris 1974.

JOLY 1994

Joly, M.: La ferme gauloise de Saint-Denis-lès-Sens. Hors-Série d'Archeologia No. 3H (1994) 40-43.

JUFER-LUGINBÜHL 2001

Jufer, N. - Luginbühl, Th.: Répertoire des dieux gaulois. Les noms des divinités celtiques connus par l'épigraphie, les textes antiques et la toponymie. Paris 2001.

KOCH 1977

Koch, U.: Das Reihengräberfeld bei Schretzheim I-II. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie A13. Berlin 1977.

KOCZTUR 1972

Koczur, É.: Ausgrabungen im Südlichen Stadtviertel von Gorsium (TÁC-Margittelep). Alba Regia 13 (1972) Székesfehérvár 1974, 69-148.

KRÜGER 1939

Krüger, E.: Stier und Hirsch aus einem frühromischen Brandgrab von Kreuznach. Germania 23 (1939) 251-262.

LAFOND 1958

Lafond, M.: Un talisman mérovingien trouvé á Curtil-sous-Burnand (Saône-et-Loire). RAE 9 (1958) 142-144.

LEBEL 1955

Lebel, P.: Médaillons du Musée archéologique de Dijon. RAE 6 (1955) 59-64.

LEBEL 1956

Lebel, P.: Note complémentaire (á l'article de G. Faider-Feytmans 1956). RAE 26 (1956) 140-143.

LERAT 1990

Lerat, L.: Besançon antique. Guides Archéologiques de la France. Paris 1990.

MACGREGOR 1985

MacGregor, A.: Bone, Antler, Ivory and Horn. London - Sidney - Totowa 1985.

MACKINDER 2000

Mackinder, A.: A Romano-British cemetery on Watling Street: Excavations at 165 Great Dover Street, Southwark, London. Museum of London Archaeology Service Archaeology Studies Series 4, London 2000.

MARTIN 1971

Martin, Th.: Contribution á l'étude des médaillons en bois de cervidés de la région de Saint-Pons-de-Thomières (Hérault). Fédération Tarnoise de spéléo-archéologie, travaux et recherches 1971, 83-98.

MIKLER 1997

Mikler, H.: Die römischen Funde aus Bein im Landesmuseum Mainz. Monographies instrumentum 1. Montagnac 1997.

MISKE 1907

Miske K.: A Velem Szt.-Vidi őstelep. I. A harácsolt leletek leírása. Wien 1907.

MOOSLEITNER et alii 1974

Moosleitner, F. - Pauli, L. - Penninger, E.: Der Dürrnberg bei Hallein II. Katalog der Grabfunde aus der Hallstatt- und Laténezeit. Zweiter teil. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 17. München 1974.

OLMSTED 1994

Olmsted, G. S.: The Goods of the Celts and Indo-Europeans. Archaeolingua 6. Bp. 1994.

PALADE 1966

Palade, V.: Atelierele pentru lucrat piepteni din os din secolul al IV-lea e. n. de la Birlad-Valea Seacă. *Arheologia Moldovei* 4 (1966) 261-277.

PALADE 1981

Palade, V.: Centrul meșteșugăresc de prelucrare a cornului de cerb de la Birlad-Valea Seacă, datind din secolul al IV-lea e. n. Studii și comunicari de istorie a civilizației populare din Romania 1 (1981) 179-215.

PARRUZOT 1955

Parruzot, P.: Nouvelles contributions á l'étude des médaillons et pendentifs en corne de cerf. *RAE* 6 (1955) 252-254.

PAULI 1975

Pauli, L.: Keltischer Volksglaube. Amulette und Sonderbestattungen am Dürrnberg bei Hallein und im eisenzeitlichen Mitteleuropa. *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 28. München 1975.

PENNINGER 1972

Penninger, E.: Der Dürrnberg bei Hallein I. Katalog der Grabfunde aus der Hallstatt- und Laténezeit. Erster teil. *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 16. München 1972.

PERSIGOUT 1990

Persigout, J.-P.: *Dictionnaire de mythologie celte. Dieux et héros*. Paris 1990².

PETRES 1972

Petres, É. F.: On Celtic Animal and Human Sacrifices. *ActaArchHung* 24 (1972) 365-383.

PLATZ-HOSTER 1995

Platz-Hoster, G.: Dischi in materia dura animale nella Antikensammlung di Berlino. In.: *Preziosi in oro, avorio, osso e corno* (Hrsg.: Formigli, E.). Siena 1995, 104-.

ROES 1955

Roes, A.: Nouvelles contributions á l'étude des médaillons et pendentifs en corne de cerf. *RAE* 6 (1955) 249-252.

ROES 1956

Roes, A.: Médaillons en corne de cerf têtes de taureaux. *RAE* 7 (1956)

ROGATKO 1994

Rogatko, J.: O niektórych kategoriach wyrobów kościanych i rogowych w obrębie kultury Przeworskiej. In.: *Kultura Przeworska* (eds.: Gurby, J. - Kokowskiego, A.). *Lubelskie Materiały Archeologiczne* 8/1 (Lublin 1994) 343-361.

ROSS 1968

Ross, A.: *Pagan Celtic Britain. Studies in Iconography and Tradition*. London - New-York 1968.

RUPRECHTSBERGER 1982

Ruprechtsberger, E. M.: Römerzeit in Linz. Eine Bilddokumentation. *Linzer Archaeologische Forschungen* 11 (1982).

RYBOVÁ 1979

Rybová, A.: Platiště nad Labem. Eine Nekropole aus dem 2-5. Jahrhundert u. Z. I. Teil. *PamArch* 70 (1979) 353-489.

SAGLIO 1887

Saglio, E.: *Cingulum*. In.: Daremberg, M. Ch. - Saglio, E.: *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*. I.2. Paris 1887.

SALAMON 1976a

Salamon, Á.: Csontműhely Intercisában. *ArchÉrt* 103 (1976) 207-215.

- SALAMON 1976b
Salamon, Á.: Archäologische Angaben zur spätrömischen Geschichte des Pannonischen Limes-Geweymanufaktur in Intercisa. *MittArchInst* 6 (1976) 47-54.
- SALIN 1959
Salin, E.: La civilisation mérovingienne d'après les sépultures, les textes et le laboratoire, vol. IV: Les croyances, conclusion, index général. Paris 1959.
- SCHNURBEIN 1987
Schnurbein, A. von: Der alamannische Friedhof bei Fridingen an der Donau (Kreis Tuttlingen). *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 21 (Stuttgart 1987).
- SZABÓ 1971
Szabó, M.: A kelták nyomában Magyarországon. Bp. 1971.
- SZILÁGYI 1950
Szilágyi, J.: Agancseszköz Aquincumból. *ArchÉrt* 77 (1950) 106-107.
- THEUNE-GROßKOPF 1994
Theune-Großkopf, B.: Amulette. In.: „Knochenarbeit“. Artefakte aus tierischen Rohstoffen im Wandel der Zeit (eds.: Kokabi, M. et alii). Stuttgart 1994, 91-94.
- THÉVENIN 1959
Thévenin, A.: Médailles en corne de cerf dans le département de la Haute-Saône. *RAE* 10 (1959) 210-212.
- ULBRICHT 1978
Ulbricht, I.: Die Geweihverarbeitung in Haithabu. *Die Ausgrabungen in Haithabu* 7. Neumünster 1978.
- UNZ 1974
Unz, Ch.: Römische Funde aus Windisch im ehemaligen Kantonalen Antiquarium Aarau. *Jahresbericht Gesellschaft pro Vindonissa* 1973 (Brugg 1974) 11-42.
- VAN ENDERT 1987
van Endert, D.: Die Wagenbestattungen der späten Hallstattzeit und der Latènezeit im Gebiet westlich des Rheines. *BAR International Series* 355 (1987).
- VERTET 1958
Vertet, H.: Médailles en corne de cerf du département de l'Allier. *RAE* 9 (1958) 241-244.
- VÖRÖS 1976
Vörös, I.: Beschreibung der Bearbeiteten Geweihbruchstücke aus Intercisa. *MittArchInst* 6 (1976) 55-56.
- VÖRÖS 1982
Vörös, I.: The animal bones from the Late La Tène and Roman settlement at Szakály-Réti Földek. In.: GABLER et alii 1982, 129-154.
- VÖRÖS 1986
Vörös, I.: A ritual Red Deer Burial from the Celtic-Roman Settlement at Szakály in Transdanubia. *ActaArchHung* 38 (1986) 31-40.
- VÖRÖS 1994
Vörös, I.: Étel- és állatáldozat maradványok Vác kelta temetőjében. *Váci Könyvek* 7 (Vác 1994), 85-100.
- ZENETTI 1942
Zenetti, P.: Grabspeisen und sonstige pflanzliche und tierische Reste aus dem alamannischen Reihengraberfeld Schretzheim. *Mannus* 34 (1942). 108-115.